

¹ Гл.: Словарь славянской лингвистической терминологии, т. 1.— Прага, 1977, 592 с.; т. 2, 1979, 500 с.

² Гл.: Л а п а ў Б. С. У абарону некаторых лінгвістычных тэрмінаў.— У зб.: Беларуская мова.— Мінск, 1965, с. 31—32.

³ Гл.: Беларуская навуковая тэрміналогія, вып. 15.— Мінск, 1927.

А. П. ГРУЦО

ЛІЧЭБНІК ДЭ В Я Т Ь І ВЫТВОРНЫЯ АД ЯГО У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сувязі з тым, што складванне лічэбніка ў асноўным прыпадае на перыяд самастойнага існавання блізкароднасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў (у старажытнаруускай мове ён аж да XIII стагоддзя не выдзяляўся як асобная частціна мовы), вывучэнне дадзеных старабеларускай пісьменнасці, бяспрэчна, уяўляе пэўную цікавасць для высьвятлення шляхоў утварэння і функцыянавання яго паасобных катэгорый і форм. Як вядома, паняцці лікаў не звязаны з рэальнымі рэчамі, яны абмежаваны наяўнасцю адной істотнай прыкметы, па якой той ці іншы асобна ўзяты лік выдзяляецца з шэрагу іншых, а таму ў дадзеным артыкуле ставіцца мэта спыніцца толькі на словаўтваральных магчымасцях лічэбніка, выявіць найбольш істотныя з іх на прыкладзе ўжывання лічэбніка *девять*. Апошні, як і некаторыя вытворныя ад яго, у старабеларускай мове ўжываўся не толькі з *а*, але і з *е* на месцы зыходнага насавага галоснага пярэдняга раду: і выступоваше пламень огньа надъ печьъ четырьъ десятьъ и деветь локтевъ. Скар. ДП, 13¹; абысте... з девети служобъ десятого выправили противъку кождому неприятелю. КПС, 105, 1544; которие за девятьъ месяцевъ зличили весь люд израильский. Бельск., 110. Па спосабах утварэння і марфалагічнай структуры сярод вытворных ад *девять* у старабеларускай мове выдзяляюцца простыя і складаныя лічэбнікі, а таксама аддзеяслоўны назоўнік *деветак*, які, як аб гэтым сведчыць адзін выпадак ужывання яго ў адным з актаў Гродзенскага земскага суда, трэба думаць, па аналогіі з *десятак* мог выкарыстоўвацца ў якасці назвы прадапошняй лічбы шматзначнага ліку: а при томъ дей бои и мордованьи школы и лупезство ся намъ не малое отъ нихъ стало; Мне Богдану згинуло польшеста деветка грошей, две сермяги новыхъ, шапка черная. АВАК, XXI, 224, 1556—1557.

Падобнае ўжыванне адзначанага вышэй адлічэбнікавага назоўніка, як і наяўнасць у сучаснай беларускай мове захаваўшыхся з незапомных часоў устойлівых выразаў 'у трыдзеватым царстве', 'за трыдзевяць зямель', дае падставу меркаваць, што ў сярэдзіне XVI стагоддзя на Беларусі побач з дзесяцічнай сістэмай яшчэ практыкавалася лічэнне дзевяткамі.

Ужыванне зборнага лічэбніка, утворанага ад *девять*, пераканаўча сведчыць аб тым, што сістэма склонавых форм яго ў старабеларускай мове яшчэ не ўніфікавалася. Так, у вінавальным склоне побач з канчаткам *-о* (у сучаснай беларускай літаратурнай мове ў сувязі з аканнем яму адпавядае *-а*) знаходзім канчатак *-у* як вынік уплыву адпаведнай формы назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку былых асноў на *-а* і канчатак *-ы*, наяўнасць якога, хутчэй за ўсё, тлумачыцца дапасаваннем да назоўніка ў множным ліку: ты ныне роздели землю девяттеру поколению да владеють ю. Скар. ІН, 27; Онъ выручилъ у мене девяттеро животны. КВЗС, 3, 1543; вывез... овецъ семеро, козъ пятеро, ягънятъ девяттеро. АВАК, XXXVI, 48, 1582; виделом на томъ урочищу... пчолы девяттеры в соснахъ бортныхъ подраны и медъ з нихъ побран. Там жа, XXXVI, 286, 1582; девяттеру поколению и половицы поколенья далъ былъ Моисей оселостъ за Йорданомъ. Хр. 2405, 1686; лапаты и вилы купили девяттеры. ГЮМ, I, 37, 1679, Магілёў.

Побач са складаным лічэбнікам *девятнадцать* (*деветнацать*), які,

як і ў сучаснай мове, уяўляе сабой адно слова, не раскладаемае на са-
стаўныя часткі (А вь томъ селе деветнацать челоуековъ. КЗ, 164,
1490; За привезене жердей девятнадцати на латы... фурману осмаковъ
пять. ГЮМ, I, 265, 1682, Магілёў), у старабеларускай пісьменнасці
(а менавіта выключна ў «Бівліі руской» выдання Ф. Скарыны) ад-
значаюцца выпадкі першапачатковага спалучэння трох слоў *девять*
(*девят*) + *на* + *десять* (І почалися суть предели... градовъ деветнаде-
сятъ и села ихъ. Скар. ІН, 376; Жыве же нахоръ по нарожении уара-
нове летъ сто и деветнадесеть. Скар. КБ, 236).

У рукапісе Траянскай гісторыі пачатку XVI стагоддзя выяўлены
адзін выпадак ужывання (відаць, пад уплывам польскай мовы) скла-
данага лічэбніка *девятунася*², у складзе першай часткі якога флексія
іменнага скланення -у цесна злілася з коранем і зараз успрымаецца
як кампанент асновы: *девятунася* (шпіцю) ведлѣ кроль емѣпулюс.
Троя, 386—39.

Складаны лічэбнік *девьяноста* (*девеноста*), які, як мяркуюць, утва-
рыўся шляхам аб'яднання ў адно слова спалучэння *девять до ста*, па-
чынаючы з канца XIV стагоддзя ў розных па жанру помніках беларус-
кай пісьменнасці ўжываецца паралельна з зыходнымі ўтварэннямі *де-
вятьдесять* (*девѣтьдесятъ*, *деветьдесеть*, *деветѣдесѣтъ*, *деведдесѣтъ*):
Медковичи... грошовое дани дають девьяноста грошей. АЗР, I, 10, 103,
1483; на тыхъ волокахъ дымовъ девеноста. Арх. зб. I, 35, 1536; кото-
рые имене отецъ ихъ... заставил отпу твоему... в девенусту копахъ гро-
шей. Арх. ПЗР, IV, 8, 149, 1545, Вільня; Ср.: Данъ... въ лето шестьты-
сячное девѣтьсот девѣтьдесѣтъ первое. АЗР, I, 104, 1483; по девѣтидесѣтъ
летехъ. Чэц., 8; отъ мелника... одобрали пожитку месту золот девет-
десѣтъ два. ГЮМ, II, 87, 1684, Магілёў; першое поле, названное за-
бродье, житомъ засеенное, на рокъ теразнейшій деведдесѣтъ четвертый.
АВАК, XIV, 495, 1594.

На жаль, прыведзеныя вышэй, як і іншыя выяўленыя выпадкі ўжы-
вання гэтага лічэбніка, не даюць уяўлення аб асаблівасцях скланення
яго.

Складаны лічэбнік *девѣтьсот* (*девѣтсотѣ*, *деветсотѣ*, *деветьсотѣ*) —
выяўленыя выпадкі ўжывання зноў-такі не даюць уяўлення аб асаблі-
васцях скланення яго — як і ў старажытнарускай мове, ўтвараўся шля-
хам спалучэння лічэбніка *девѣть* у розным фанетычным афармленні
з формай роднага склону множнага ліку ад *сто*: Данъ во Мстиславью,
лета шестьтысячного девѣтсотѣпѣтьдесѣтъ первого. АЗР, I, 58, 1443;
възнимашеся огнь под небеса яко на девѣтьсот локот. Чэц., 32; И тои
скоро собралъ ест деветьсотѣ колесницѣ. Скар., КС, 106; Одъ... дозор-
цовъ кабаку... одобрали золотыхъ тысячу и девѣтьсотѣ золотыхъ. ГЮМ,
I, 210, 1682, Магілёў.

Парадкавыя лічэбнікі, утвораныя ад разгледжаных колькасных,
у працэсе гістарычнага развіцця беларускай мовы таксама зазналі пэў-
ныя змены, сутнасць якіх у асноўным зводзіцца да таго, што адны сло-
ваўтваральныя варыянты іх (*девѣтый*, *девѣтнацѣтый*) захаваліся да
нашых дзён, тады як другія выйшлі з ужывання. Да ліку апошніх адно-
сяцца *девѣтьнадесѣтый*, *девѣтьдесѣтый* (*деветдесѣтый*, *деветьдесѣтый*),
девѣтьсотный (*девѣтсотный*): А писанъ... в лето... кругъ слонца первого,
а луны девѣтьнадесѣтого... индикта тринацѣтого, месеца Фебруарія.
АВАК, III, 4, 1465, Брэст; иж дей в року теперешнемъ деветдесѣтомъ...
выкрал есми клетъ с братом своим. АВАК, XXXVI, 381, 1590; Лета...
тысѣча пѣтьсот девѣтьдесѣтого, месеца ноября одинѣцѣтого дня.
Там жа, XVIII, 85, 1890; Дана въ Поповой Горе, месеца Октября
16 день, въ лето шестьтысячное девѣтьсотное семдесѣтъ седмое, индик-
та 2. АЗР, I, 84, 1468.

Бясспрэчную цікавасць уяўляюць таксама выпадкі ўжывання па-
радковых лічэбнікаў *девѣтьнадесѣтъ*, *девѣтьнацѣтъ*, у складзе якіх
як асобна ўзятае слова скланяецца не другая, а першая частка: Дако-
наны суть пятые книги Моисеовы... летъ тысеѣца пѣтьсотѣ и девѣтого-

надесць. Скар. ДЗ, 66; Кончаецца книга... гэнуаря дня девятогнадсяць. Скар. ПБ, 316; на девятомънадцать местцы на урочищы Пооболнива моркѣ одинѣ. АВАК, XXII, 132, 1552; якожъ есми того коня его милости пану старосте слонимскому дня вчорашнего девятогнадцать, во второкъ, оповедала. Там жа, XXII, 153, 1565; На девятомънадцать местцу в обрубехъ подданныхъ господарскихъ... моркговъ девять прutowъ двадцать семь кгрунту добраго. Там жа, I, 77, 1634, Гродна.

Такім чынам, акрамя ўнаследаванага ад старажытнарускай мовы лічэбніка *девять* (*деветь*), у старабеларускай мове ўжываліся такія вытворныя ад яго, як *девятро* (*девятеры*), *девятнадцать* (*деветнаццать*), *девятнадцать* (*деветънадесять*), *девятнася*, *девяноста* (*девеноста*), *девятыдесять* (*девятъдесять*, *деветъдесеть*, *деветъдесять*, *деведдесять*), *девятысотъ* (*девятсотъ*, *деветсотъ*, *деветъсотъ*), *девятый*, *девятнадцатый* (*девятънаццатый*, *деветнаццатый*), *девятнадесятый*, *девятыдесятый* (*деветдесятый*, *деветъдесятый*), *девятыйнадесять*, *девятыйнаццать*, а таксама *девятысотный* (*девятсотный*); у складзе якога другі кампанент утвараўся не ад лічэбніка *сто*, а ад назоўніка *сотня*. З іх у сучаснай мове з адпаведнымі фанетычнымі зменамі замацаваліся толькі *дзевяць*, *дзевяцера*, *дзевятнаццаць*, *дзевяноста*, *дзевяцьсот*, *дзевяты*, *дзевятнаццаты*.

Вядомыя сучаснай беларускай літаратурнай і дыялектнай мове парадкавыя лічэбнікі *дзевяносты*, *дзевяцісоты* ў картатэцы Слоўніка старабеларускай мовы, дадзеныя якой паслужылі асновай гэтага артыкула, не зафіксаваны.

¹ Ілюстрацыйны матэрыял прыводзіцца без захавання асаблівасцей графікі і арфаграфіі арыгіналаў. Пасля агульнапрынятых скарачэнняў назваў першакрыніц (расшыфроўку іх гл. у манаграфічных даследаваннях па беларускай мове) указваецца том, старонка, а таксама год і месца, калі яны вядомы, напісання.

² Формы на *-scie* — характэрная асаблівасць сучаснай польскай мовы.

У. А. САРОКА

НАМІНАЦЫІ АГАРОДЖЫ У БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ КАЗКАХ

Пастаянным спадарожнікам жыллёва-гаспадарчага комплексу будынкаў на сялянскай сядзібе была агароджа. Паняцце «агароджа» у беларускіх народных казках перадаецца шэрагам лексем: *плот*, *паркан*, *тын*, *частакол*, *плянцень*, *згарода*, *забор*. Як адзначаў у свой час А. Харузін, самым ходкім словам для абазначэння агароджы на Беларусі з'яўляецца слова *плот*¹. Гэту думку яскрава пацвярджае таксама моўны матэрыял народных казак — з 86 выяўленых словаўжыванняў 59 прыпадае на слова *плот*.

Лексема *плот* абазначае «агароджу з самым разнастайным прызначэннем»: ...валандаютца гуси да праз *плуот* с агародаў пчыпаюць траву... (Серж., 1911, Смерць, 96); ...курыёнъ дзiеда Ахрѣма кала перавозу, стуог ліеташняга сіена з *плотам* кругом... (Серж., 1926, Гуслі, 192). Са значэннем зборнасці ў казках ужываецца суфіксальнае ўтварэнне *плуоцье* (*плоче*): Ідзе хлопец да й бачыць, што калá *плуоцья* туляецца заяц (Серж., 1926, Бязногі багатыр, 52). Лексема *плот* у спалучэнні з азначэннем-канкрэтызатарам (*плечены*) утварае складаны тэрмін *плот плечены*, які абазначае «агароджу, сплеченую з голля лазы, бярозы і інш.»: А быў калá ліесу *плуот плечаны*, так юон калá перэлазу аплуоў заміж лазы каўбасамі... (Фед., III).

Назва *плот* часта ўступае ў цесную граматычную сувязь з дзеясловам і іншымі часцінамі мовы, утвараючы ўстойлівыя словазлучэнні, якія выражаюць новыя, пераносныя значэнні і адценні з эмацыяналь-